

SKOR
Beleidsplan 2006-2008

**3 Woord vooraf bij de
herziene versie**

5 Inleiding

6 Doelstelling

7 Positionering

9 De periode 2000-2004

14 Plannen voor 2006-2008

21 Organisatie

**23 Toelichting op de
meerjarenbegroting**

Woord vooraf bij de herziene versie

Voor de cultuurnota 2005-2008 heeft SKOR een beleidsplan ingediend, waarover de Raad voor Cultuur een advies heeft uitgebracht d.d. 19 april 2004. Naar aanleiding van de toekenning die daarop volgde zijn er bezuinigingen doorgevoerd. Daarnaast is er door de staatssecretaris van OCW besloten om SKOR, als instelling die behoort tot de zogenaamde Culturele Ondersteuningstructuur, subsidie voor één jaar toe te kennen en werd verzocht om een nieuwe subsidieaanvraag in te dienen voor de periode 2006-2008 (brief OCW DK/AZ/05/5074 d.d. 10 februari 2005). Dit beleidsplan 2006-2008 is daarvan het resultaat, het is een herziening van het vorige beleidsplan.

De wijzigingen hebben betrekking op de bezuinigingen die zijn doorgevoerd, waarbij met het advies van de Raad voor Cultuur rekening is gehouden. Besloten is om substantieel minder te begroten voor voorlichting en communicatie, zodat er minimaal op de projecten bezuinigd hoeft te worden. Daarnaast zijn de voorgenomen 'SKOR-producties' en de presentaties in De Inkijk geschrapt. De wijzigingen worden in dit herziene beleidsplan in cursief aangegeven, onder het hoofdstuk 'plannen voor 2006-2008' bij 'projecten', 'publicaties' en 'communicatie en voorlichting'. Ze komen terug in de 'toelichting op de meerjarenbegroting'. Ook wordt ingegaan op de typering van taken die de staatssecretaris geeft in haar brief van 10 februari 2005 over de Culturele Ondersteuningsstructuur, en hoe die zich verhouden tot de werkzaamheden van SKOR (ook in de 'toelichting op de meerjarenbegroting'). De inhoud van het beleid van SKOR, zoals die in het vorige beleidsplan uiteen werd gezet, blijft verder ongewijzigd.

Over de doorwerking van de belangrijkste uitgangspunten voor de Culturele Ondersteuningsstructuur in dit beleidsplan willen we hier het volgende opmerken. SKOR is het enige beleidsinstrument van de rijksoverheid dat een praktijk heeft voor kunst in de openbare ruimte en is tevens de enige lande-

lijk opererende instelling in deze sector. ‘Doublures en overlap’ zijn daarmee eigenlijk niet aan de orde. Verder is de hoofdtaak van SKOR, het realiseren van kunstwerken op openbare plekken, producerend van karakter en direct gericht op het publiek. De meer ondersteunende nevenwerkzaamheden zoals de excursies zijn met name besteltaken, SKOR heeft geen opdrachttaken en branchetaken.

SKOR is in staat door cofinanciering van projecten, *matching* en sponsoring aanzienlijke hoeveelheden geld te genereren in het kader van haar activiteiten. De aan ons verstrekte middelen werken als *trigger money*. Tenslotte is de ‘doelmatigheid van de inzet van de middelen’ aan de orde geweest in zowel het onderzoek van Berenschot als het advies van de Raad van Cultuur. Berenschot concludeerde dat de overhead van SKOR in vergelijking met andere instellingen relatief laag is. De Raad voor Cultuur was kritisch over de hoogte van het voorlichtingsbudget in verhouding met de rest van de activiteiten. Met de doorgevoerde bezuiniging is die verhouding gewijzigd.

Inleiding

SKOR heeft sinds haar oprichting in januari 2000 op tal van terreinen belangrijke, nieuwe initiatieven ontplooid. In een korte periode heeft SKOR daardoor een eigen gezicht gekregen en zich een duidelijke positie verworven temidden van andere kunstinstellingen en opdrachtgevers. Waar in de afgelopen tijd het bevorderen van opdrachtgeverschap centraal stond, wil SKOR in de komende periode werken aan een verbreding van haar taakopvatting. SKOR wil niet alleen een bureau zijn voor het begeleiden van kunstopdrachten, maar ook een instelling die zelf initiatief neemt voor nieuwe projecten en daar financiële en inhoudelijke partners bij zoekt ('culturele projectontwikkeling'). Hiermee ziet SKOR zich beter in staat om op nieuwe ontwikkelingen binnen de kunst in te springen, op onconventionele wijze haar publiek te bereiken en in algemene zin de rekbaarheid van het begrip openbare ruimte en de betekenis van kunst daarbinnen op de proef te stellen. Ook kan er op die manier gewerkt worden aan een meer samenhangende portefeuille, waarin grotere onderwerpen als bijvoorbeeld het veranderende landschap, kunst in het onderwijs, culturele identiteit en de betekenis van andere vormen van openbare ruimte als televisie en internet een plaats krijgen.

Een van de nieuwe ontwikkelingen is dat kunstenaars zelf een minder afwachtende houding hebben en zich met eigen plannen steeds meer in de openbare ruimte begeven. Hun plannen en ideeën, vaak niet plaatsgebonden, vragen om andere modellen, technieken en strategieën om tot realisatie te komen. SKOR ziet het als haar taak om ruimte vrij te maken voor deze ideeën en zowel lokaal als landelijk partners te zoeken die zich medeverantwoordelijk voelen voor de realisatie daarvan. Op deze manier wil SKOR de bakens van kunst binnen de openbare ruimte verzetten.

Het verbreden van de taakopvatting is gepaard gegaan met een vermindering van het aantal 'reguliere' projecten. Op die manier kan er aan de kwaliteit van de projecten meer energie worden besteed. Binnen de uitvoering van het nieuwe beleid

zal het periodiek Open een belangrijke rol spelen. De naam Open geeft eigenlijk al aan dat het periodiek niet als spreekbuis voor SKOR is bedoeld maar als een opiniërend medium voor het hele vakgebied. Daarom krijgt Open eigen statuten en een onafhankelijker positie ten opzichte van SKOR. Het is de bedoeling om van Open een platform te maken voor kennisoverdracht, reflectie en verdieping op het gebied van kunst en openbare ruimte, met internationale reikwijdte.

Doelstelling

In de statuten van SKOR worden vijf doelstellingen omschreven:

- het stimuleren van de kwaliteit van kunst in de openbare ruimte
- het verkennen en ontwikkelen van nieuwe of minder bekende toepassingen van beeldende kunst in de openbare ruimte;
- het leveren van een bijdrage aan de kwaliteit van de inrichting van de openbare ruimte
- het onderhouden van relaties met (andere) instanties en personen, zoals lagere overheden en representanten van andere disciplines dan de beeldende kunst
- het geven van voorlichting, het uitbrengen van publicaties en het verrichten van andere activiteiten die betrokkenheid van het publiek bij kunst en de openbare ruimte kunnen vergroten.

Deze doelstellingen van SKOR zijn in het vorige beleidsplan samengevat als: 'het zorgdragen voor betrokken opdrachtgeverschap en het verder stimuleren en verbeteren van dit opdrachtgeverschap'. Dit blijkt als samenvattende doelstelling in de praktijk echter te beperkt.

SKOR (Stichting Kunst en Openbare Ruimte) is op 1 januari 2000 ontstaan vanuit de verzelfstandiging van het Praktijkbureau Beeldende Kunstopdrachten van de Mondriaan Stichting. Deze nieuwe naam omschrijft niet zozeer de aard van de projecten (kunstopdrachten), maar meer het terrein waarbinnen deze projecten ontstaan: de openbare ruimte. Voor het begrip openbare ruimte bestaat geen sluitende definitie, van-

daar dat de nieuwe naam soms tot verwarring leidt. Kunstopdrachten kennen in Nederland een lange traditie, bijvoorbeeld in de percentageregelingen. Het werkveld hiervan betrof met name nieuwe publieke gebouwen en stedelijke buitenruimten. 'Openbare ruimte' is een begrip dat veel meer terreinen omvat (bijvoorbeeld landschap, ruimtelijke ordening, maar ook televisie en internet) en dus om een veel bredere benadering vraagt. Ook de ontwikkelingen in de kunst zelf vragen om een andere afbakening en invulling van het begrip openbare ruimte. Kunstenaars begeven zich meer en meer in de samenleving, zijn geïnteresseerd in maatschappelijke processen en willen het publiek een actieve rol laten spelen bij de totstandkoming van hun werk.

Voor opdrachtgevers is de verleiding vaak groot om bij de opdracht aan een kunstenaar vooraf meer dienstbare en niet-artistieke verwachtingen te hebben die veelal zijn gekoppeld aan de inrichting van de fysieke buitenruimte. Uit de doelstellingen van SKOR vloeit voort dat zij op nationaal en zo mogelijk ook internationaal niveau voorbeeldstellende en innovatieve kunstprojecten moet ontwikkelen. Daar hoort bij dat SKOR een conventionele of al te veel op dienstbaarheid gerichte vraag van een opdrachtgever zal ombuigen naar een meer innovatieve benadering. Het verbeteren en stimuleren van het opdrachtgeverschap is op die manier geen hoofddoel, maar een belangrijk effect van de werkwijze en een manier om de kwaliteit van kunstprojecten te verhogen.

Positionering

De belangrijkste taak van SKOR is het ontwikkelen van kunstprojecten door middel van advisering, intensieve begeleiding en subsidiëring. SKOR heeft, behalve zijn eigen werkruimten, geen gebouwen, terreinen of situaties in beheer en werkt dus meestal samen met partijen die daarover wel de beschikking hebben. Opdrachtgevers waar SKOR mee samenwerkt zijn bijvoorbeeld: instellingen voor volksgezondheid, welzijnsorganisaties, gelegenheidscomités, onderwijsinstellingen, gemeenten, provincies, rijksinstellingen, semi-overheden, private instellingen en soms particulieren. Hierdoor komt SKOR in contact met alle geledingen van de maat-

schappij. Vanwege haar landelijke taak heeft SKOR een uniek overzicht van kunstprojecten in Nederland. SKOR wordt gesubsidieerd door het Ministerie van OCW, de subsidie wordt gebruikt om kunstprojecten mede te financieren. Het realiseren van kunstprojecten wordt daarbij niet alleen gezien als doel maar ook als middel om een aantal andere taken te verrichten op het gebied van voorlichting, publiciteit en advies. SKOR is niet als enige actief op het gebied van kunst en openbare ruimte. De Adviesgroep Beeldende Kunst van het Bureau Rijksbouwmeester heeft net als SKOR ook een landelijke taak, maar werkt in tegenstelling tot SKOR voor de eigen gebouwen en diensten. Het bureau is onderdeel van de Rijksgebouwendienst, waardoor de nadruk meer ligt op beeldende kunst die een relatie aangaat met een bouwwerk of met het gebruik of de gebruikers daarvan.

De Mondriaan Stichting heeft een regeling ter ondersteuning van beeldende kunst opdrachten waarvan dankbaar gebruik wordt gemaakt door opdrachtgevers en bemiddelaars. De Mondriaan Stichting subsidieert zonder verdere begeleiding of advisering. Opdrachtgevers die zich tot SKOR wenden met een reeds ver gevorderd plan, waarin SKOR geen taak meer ziet voor zichzelf, op soms enig aanvullend advies na, worden regelmatig naar de Mondriaan Stichting doorverwezen.

Kunst en openbare ruimte - in opdracht, op verzoek, of op eigen initiatief - is een belangrijk onderwerp geworden binnen de hele sector van de hedendaagse beeldende kunst. Het is een gebied dat een sterke professionalisering en internationalisering heeft doorgemaakt en waar tussen instellingen een collegiale concurrentie heerst die productief is. SKOR speelt in dit veld een dubbelrol, door enerzijds haar toonaangevende positie met goede projecten te versterken en anderzijds andere opdrachtgevers behulpzaam te zijn met advies en informatie zonder dat er sprake hoeft te zijn van een gezamenlijk project. Zo beconcurrereert SKOR eigenlijk zichzelf, maar omdat het realiseren van toonaangevende projecten niet alleen als doel maar ook als middel wordt gezien, hoeft het een het ander niet in de weg te zitten. SKOR wil voorbeeldstellend werken en staat op het standpunt dat anderen moeten kunnen profiteren van haar kennis en ervaring. Als geen ander

functioneert SKOR als een interface binnen een netwerk van opdrachtgevers, opdrachtsituaties, kunstinstituten en kunstenaars.

De periode 2000-2004

Uit de erfenis van het Praktijkbureau was de regeling voor kunst bij nieuwbouwprojecten van volksgezondheidsinstellingen overgenomen, die reeds in 1984 was ingezet vanwege kabinetsbeleid, en de meer algemene mogelijkheid tot ondersteuning op allerlei andere gebieden, de zogenaamde 'voorbeeldprojecten'. In het beleidsplan 2001-2004 had SKOR aangegeven de aanpak van haar voorganger te willen continueren en daarnaast, mede op verzoek van het Ministerie van OCW, meer aandacht te besteden aan kunstprojecten op het gebied van de ruimtelijke ordening. Op advies van de Raad voor Cultuur werd toen ook het pakket onderwijs aan de taken toegevoegd. In het beleidsplan 2001-2004 is daarbij een voorkeur uitgesproken voor samenwerking met hogescholen en universiteiten. Praktisch gezien betekent deze historische erfenis en de instelling van nieuwe werkgebieden dat er binnen SKOR onderscheid wordt gemaakt tussen de volgende soorten projecten: volksgezondheidsprojecten, onderwijsprojecten en voorbeeldprojecten.

Volksgezondheidsprojecten

Voor de projecten bij instellingen in de intramurale gezondheidszorg geldt dat een stringente regeling is afgesproken met het ministerie van VWS. Het gaat bijna altijd om kunstopdrachten bij nieuwbouwsituaties, de doelgroep is goed te identificeren en de budgetten zijn bekend. De projecten die met behulp van deze regeling worden uitgevoerd zijn binnen SKOR het meest 'regulier', ze worden niet behandeld in de adviescommissie tenzij het project het institutionele ontstijgt en er extra financiële inspanningen nodig zijn. SKOR probeert ook bij deze projecten invulling te geven aan een meer onderzoekende en innoverende benadering. Bijvoorbeeld met het project met Zorgonderzoek Nederland (een instelling die zich

inzet voor innovaties in de gezondheidszorg) waarmee een prijsvraag werd georganiseerd waarbij kunstenaars voorstellen deden voor het verbeteren van de leefomgeving van patiënten of het activeren van bewoners van bijvoorbeeld verpleeghuizen. Ook werd in 2002 een nummer van Open gewijd aan kunst in psychogeriatrische verpleeghuizen.

Onderwijsprojecten

De projecten binnen het onderwijs zijn niet per definitie aan nieuwbouwopgaven gekoppeld. Op dit terrein wil SKOR kunstprojecten realiseren die vooral het onderwerp onderwijs raken, zich verhouden tot het (voorbereidend) wetenschappelijk onderwijs en onderzoek, of de algemene doelgroep van jongeren betreffen. Het streven is dus niet gericht op het realiseren van een incidenteel kunstwerk bij een school, maar op het mobiliseren van het onderwijsveld en het creëren van belangstelling voor kunst bij de jeugd. Daarbij ligt de aandacht niet zozeer op het ontwikkelen van educatieve programma's, maar op het inzetten van kunstenaars. Onderwijsprojecten worden behandeld in de adviescommissie van SKOR.

In de samenwerking met een aantal Nederlandse universiteiten is naar het raakvlak van de wetenschap met de kunst gezocht. Dit werd gedaan vanuit het besef dat een groeiend aantal kunstenaars aansluiting zoekt bij disciplines buiten de kunst en op zoek is naar betrokkenheid bij sociale, technische, economische en ook wetenschappelijke processen. Het betreft onderzoekende projecten waarin SKOR wil toetsen wat de denkbeelden van kunstenaars, hun beeldende kwaliteiten en door hen ontwikkelde praktijken kunnen betekenen voor disciplines buiten de kunst. Een voorbeeld is het project met de TU Eindhoven, waarbij workshops zijn georganiseerd die kunstenaars koppelden aan studenten technische bouwkunde. Onderwerp van onderzoek waren de consequenties en mogelijkheden van een nieuwe productiewijze voor 'Blobs' (Engelse term voor vormen van met de computer ontworpen 'vloeibare architectuur'), de opgave was een klein tentoonstellingspaviljoen voor op de campus. Het ontwerp dat het resultaat was van de workshop met Jurgen Bey is door een

vakjury tot winnaar gekozen en zal in 2004 worden uitgevoerd. Het paviljoentje kan als gastenverblijf en videopresentatieruimte worden gebruikt. In samenwerking met het Van Abbemuseum wordt voor dit paviljoentje een programma ontwikkeld waarin de relatie tussen kunst en techniek centraal staat.

Voorbeeldprojecten

Onder de voorbeeldprojecten vallen eigenlijk alle projecten die niet in het kader van de volksgezondheid of het onderwijs plaatsvinden. Deze categorie is zeer divers, het kan gaan om kleine, reguliere kunst opdrachten, om manifestaties of om een meerjarig programma binnen een opgave van ruimtelijke ordening. Ook de voorbeeldprojecten worden behandeld in de adviescommissie. Voor de wijk Leidsche Rijn te Utrecht werd bijvoorbeeld in nauwe samenwerking met de gemeente een kunstscenario ontwikkeld waarbij het stedenbouwkundig programma als uitgangspunt is genomen. De uitvoering van dit scenario, getiteld Beyond, zal nog jaren in beslag nemen. Het scenario kent vijf programmaonderdelen, alle vijf gericht op een principiële omkering van de rol die normaal wordt toegedicht aan kunst in een nieuwbouwwijk. Met de manifestatie Parasite Paradise in de zomer van 2003 werd het startschot gegeven om in de wijk gedurende tien jaar allerlei door kunstenaars ontworpen mobiele bouwsels met verschillende functies te plaatsen.

Het voorafgaande maakt duidelijk dat de opdrachtsituatie niet als het enige uitgangspunt wordt gezien voor het realiseren van een kunstproject. Er wordt ook actief nagedacht over verbetering van de infrastructuur voor kunst en het zoeken naar andere partijen om ook voor het vervolgtraject goede randvoorwaarden te creëren. Naast de functie van meebetalende en begeleidende adviseur krijgt SKOR steeds vaker de rol van partner die zich voor een langere termijn inhoudelijk en soms bestuurlijk bindt aan een initiatief. Voorbeelden van projecten binnen deze ontwikkeling zijn Atelier HSL en de Stichting Virtueel Museum Zuid-as. Bij dit laatste project is SKOR mede initiatiefnemer van de leerstoel kunst en publieke ruimte. Sommige projecten richten zich juist op het vestigen

van een infrastructuur of basis zonder verdere langdurige betrokkenheid vanuit SKOR. Zoals bijvoorbeeld Proeftuin Twente, waarbij het plan van SKOR zelf als een belangrijke, artistieke aanzet kan worden gezien. De rol van SKOR verschuift steeds vaker van begeleider van kunst opdrachten naar die van 'culturele projectontwikkelaar'. In het verlengde daarvan neemt SKOR ook steeds vaker zelf het initiatief en is opdrachtgever, het eerste voorbeeld daarvan was de opdracht aan Manon de Boer om in het kader van een onderzoek naar internet als publieke ruimte een kunstwerk te maken. Een ander voorbeeld is het kunsttijdschrift voor jongeren, dat nu samen met Cultuurnetwerk Nederland wordt opgezet.

Ervaringen en conclusies

Bij de opstelling van het vorige beleidsplan is al geconstateerd dat het bij de landschaps- en ruimtelijke ordeningsprojecten vaak om langlopende processen gaat waar flink in moet worden geïnvesteerd alvorens er resultaten zijn. Het is daarom te vroeg om op de vragen over de rol en bijdrage van kunstenaars in deze ruimtelijke ordeningsprocessen antwoorden te formuleren. Intern is er al wel een tussentijdse analyse gemaakt. In algemene zin kan worden geconcludeerd dat de meerwaarde van de bijdrage van een kunstenaar bij zulke opgaven gelegen is in de vrijheid die hij of zij heeft om verschillende posities in te nemen en zo vanuit verschillende perspectieven op een vraag of situatie te reageren. Het lijkt erop dat zo'n algemene conclusie toepasbaar is op alle projecten waar impliciet of expliciet een maatschappelijke bijdrage vanuit de kunst gevraagd wordt.

De ervaringen van de afgelopen jaren laten een ontwikkeling zien waarbij SKOR steeds meer betrokken raakt bij projecten in meer complexe en minder voor de hand liggende opdrachtsituaties. In algemene zin verschuift de rol van SKOR van opdrachtbemiddelaar naar initiatiefnemer, zoekend naar aanleidingen om nieuwe ruimte te creëren voor kunstenaars. Door 'grotere' onderwerpen aan de orde te stellen wordt het incidentele karakter van projecten overschreden. Dit past beter binnen de landelijke taakstelling van SKOR. Het steeds opnieuw en anders formuleren van opdrachten voor de meer

traditionele opdrachtsituaties zoals de volksgezondheidsprojecten blijft voor SKOR van belang. De motivatie van de opdrachtgever blijkt hier wezenlijk voor de kwaliteit van het werk. Meer dan voorheen zou hier bij de aanneming van projecten op moeten worden beoordeeld. Niet alle vragen zijn door de kunst te beantwoorden of relevant. Een belangrijke taak van SKOR is om de grens tussen relevant en irrelevant op het scherp van de snede te onderzoeken.

Voorlichting en kennisontwikkeling

In het beleidsplan 2001-2004 heeft SKOR zich sterk gericht op het onder de aandacht brengen van haar activiteiten. Omdat het werkgebied van SKOR breed is en zich niet beperkt tot de kunstwereld, is steeds gekozen voor een hoge mate van toegankelijkheid in de berichtgeving. Opdrachtgevers en gebruikers met verschillende achtergronden dienen evenzeer te worden aangesproken als kunstenaars, mensen die professioneel binnen de kunst werkzaam zijn en het kunstpubliek. De belangrijkste middelen hiervoor waren de website, een twee maal per jaar verschijnende nieuwsbrief voor de langlopende projecten en beeldkaarten van de meer reguliere projecten. In samenwerking met Stroom HCBK en met de Rijksgebouwendienst is een aantal projecten opgezet die het onderwerp kunst en openbare ruimte bij een breed geïnteresseerd publiek onder de aandacht wilden brengen. Hiertoe behoren de via het internet toegankelijke database Publieke Kunst in Nederland en het initiatief PASS Travels, dat dagtochten organiseert naar projecten in een bepaalde regio of met een bepaald thema.

Daarnaast heeft SKOR zich ingespannen om met publicaties, debatten en lezingen het debat over het vakgebied te stimuleren voor een publiek dat zich professioneel met kunst en aanverwante disciplines bezig houdt. In samenwerking met uitgever Artimo werd het twee maal per jaar verschijnende periodiek Open opgezet. Aanvankelijk werden in Open afzonderlijke projecten uitgelicht, gaandeweg is gekozen voor een meer thematische aanpak. Er zijn boeken uitgegeven als 'Pu-

blieke Kunst' en 'Parasite Paradise. Pleidooi voor tijdelijke architectuur en flexibele stedenbouw' en is er een aantal lezingen georganiseerd die actuele thema's in het vakgebied aan de orde stelden.

Ervaringen en conclusies

De publicaties en de lezingen blijken, nu de belangstelling voor kunst en openbare ruimte groeit, te voorzien in een behoefte aan meer inhoudelijke berichtgeving en debat over actuele thema's. Het succes van Open uitte zich bijvoorbeeld in lovende recensies in de pers en een de toenemende groei van het aantal abonnees. Omdat in Nederland een tijdschrift dat zich uitsluitend richt op 'kunst en openbare ruimte' ontbreekt lijkt een ontwikkeling naar een zelfstandig en professioneel vaktijdschrift dan ook gerechtvaardigd.

Gezien de grote hoeveelheid aan debatten en lezingen die in Nederland over kunst en openbare ruimte worden gehouden, is het belangrijk om hiervoor de frequentie laag te houden en de thema's en sprekers uiterst zorgvuldig te kiezen. Door ruimte te geven aan verschillende opvattingen en deze te plaatsen in de context van de actuele ontwikkelingen in zowel de kunst als de openbare ruimte, kan beter inzicht worden gegeven in de problematiek en kan het debat inhoudelijk worden gestimuleerd. Kunstenaars, bemiddelaars en opdrachtgevers krijgen zo belangrijke impulsen en het denken over de betekenis van kunst en openbare ruimte wordt daarmee bovendien voortdurend aangescherpt.

Plannen voor 2006-2008

SKOR wil de in de afgelopen periode ingezette koerswijziging voortzetten en zich verder ontwikkelen van begeleider van incidentele kunstopdrachten naar een organisatie die zich daarnaast ook richt op 'culturele projectontwikkeling'. In de komende periode gaat het bij de grotere projecten vooral om de uitbouw en realisatie van de reeds in gang gezette initiatieven en het verkennen van nieuwe terreinen zoals de publieke media.

Projecten

Atelier HSL en Proeftuin Twente zullen in deze beleidsperiode nagenoeg worden voltooid en het kunstenscenario voor Leidsche Rijn zal halverwege realisatie zijn. Het landschapsontwerp 'Watergoed Kop van Overijssel' van Herman de Vries zal verder worden ontwikkeld tot een haalbaar plan dat naar verwachting in 2006 start met uitvoering. Ook een aantal kleinere projecten op het gebied van de ruimtelijke ordening zal in de komende periode kunnen worden uitgevoerd. Een voorbeeld daarvan is de concretisering van het onderzoek in samenwerking met de gemeente Vlaardingen met betrekking tot het recreëren aan de Krabbeplass. Een ander voorbeeld is de invulling van het 'Omgevings Architectonisch Raamwerk' voor Sint Oedenrode door kunstenaars, ontwikkeld door de landschapsarchitect Paul Roncken.

Daarnaast lopen er programma's waarbij het realiseren van kunstwerken geen prioriteit heeft of pas veel later zonder betrokkenheid van SKOR aan de orde is. Dit geldt bijvoorbeeld voor de activiteiten van Stichting Virtueel Museum Zuid-as te Amsterdam en het project voor de stad Zwolle, waarbij kunstenaars wordt gevraagd om de stad op een antropologische manier te benaderen, met de bedoeling een archief van de stad te maken dat voor toekomstige kunstprojecten in de openbare ruimte een uitgangspunt vormt. Sommige projecten richten zich vooral op het scheppen van voorwaarden voor culturele samenwerking. Een goed voorbeeld daarvan is de restauratie en reconstructie van het industrieel archeologisch monument De Meelfabriek te Leiden waarvoor een ruimtelijk scenario wordt ontwikkeld dat tot doel heeft van dit toekomstige woon- en werkcomplex ook een culturele ontmoetingsplek te maken.

Als onderdeel van de onderwijsprojecten gaat SKOR een filmserie op DVD en een lespakket ontwikkelen waarbij de visuele perceptie (de waarneming, het leren kijken) centraal wordt gesteld. Daarnaast is er een plan in ontwikkeling waarbij kunstenaars het begrip 'culturele identiteit' onder de loep nemen. Zo'n programma, in eerste instantie bedoeld voor televisie, zou weer als lesmateriaal kunnen dienen voor mid-

delbare scholieren in het kader van de Cultuur en Kunstzinnige Vorming. In deze projecten is SKOR de initiatiefnemer en zoekt andere partijen als partner om mee te doen. Meestal gaat het hier om langlopende projecten onder intensieve begeleiding en langdurige financiële betrokkenheid van SKOR. *Daar waar SKOR zelf initiatief neemt voor projecten zoekt ze partners voor substantiële medefinanciering. Deze geldelijke inbreng is de belangrijkste waarborg dat een project draagvlak heeft. Inhoudelijk verschillen deze zelf geïnitieerde projecten niet van de gebruikelijke praktijk. Hoewel er dus een verschuiving bij SKOR is van opdrachtnemer naar initiatiefnemer wordt daarmee de 'reguliere' opdrachtpraktijk niet minder in omvang en belang en verandert deze ook niet van aanpak.*

De meer reguliere opdrachtsituaties met een duidelijke vraagstelling, zoals die van de volksgezondheidsinstellingen, blijven voor SKOR belangrijk. Een meer zorgvuldige selectie, onder andere op motivatie van de opdrachtgever, leidt tot minder projecten met een kwalitatief hoger resultaat. Deze betrekkelijk overzichtelijke situaties bieden een mogelijkheid om te experimenteren met opdrachtmodellen en onbesproken talent. Zo is er een project gestart in het Jeroen Bosch Ziekenhuis in 's Hertogenbosch, waarbij geprobeerd wordt om in het bouwprogramma een aantal kleine en grotere ruimtes op te nemen - een aaneenschakeling van 'Wunderkammer' - die bij in gebruikneming van het ziekenhuis met kunst zullen worden geprogrammeerd. Die programmering kan in beginsel worden verricht door SKOR maar zou in een later stadium ook in handen kunnen worden gegeven van gastcuratoren.

Publicaties

Om gehoor te geven aan de vraag van een in kunst en openbare ruimte geïnteresseerd publiek en het denken over de betekenis van kunst en openbare ruimte voortdurend aan te scherpen wordt meer aandacht en geld ingeruimd voor Open. De redactie is uitgebreid met een hoofdredacteur en om een goede distributie en marketing te garanderen is een samenwerking aangegaan met NAI Uitgevers. Het is de bedoeling dat Open niet alleen in Nederland een belangrijke positie ver-

werft maar ook in het buitenland, het zal dus ook in het engels worden uitgegeven. Op deze manier wordt Open een belangrijk medium voor kennisuitwisseling in een internationale context. Open krijgt in de komende beleidsperiode een meer onafhankelijke positie, die is vastgelegd in redactiestatuten. In Open wordt kunst in opdracht niet beschouwd als een geïsoleerd verschijnsel, maar als onderdeel van bredere artistieke en sociaal-culturele ontwikkelingen. De wijze waarop de kunst zich momenteel bezint op haar functie in het publieke domein onderstreept het belang van een publicatie als Open. Ook maken de ingrijpende veranderingen waaraan het publieke domein zelf onderhevig is doorlopend onderzoek naar de implicaties daarvan noodzakelijk. De interactie tussen kunst, opdrachtgever, plek en gebruiker of beschouwer - die in het traditionele kunstvertoog vaak genegeerd wordt - wordt in Open vanuit diverse invalshoeken belicht. Als publicatie wil Open de ruimte innemen die braak ligt tussen beeldende kunsttijdschriften enerzijds en uitgaven op het gebied van architectuur, stedenbouw en ruimtelijke ordening anderzijds. Zonder de eigenheid en specificiteit van elke discipline te betwisten, is Open geïnteresseerd in de dynamiek tussen de gebieden die momenteel de actualiteit van kunst en openbare ruimte bepalen.

Daarnaast maakt SKOR elk jaar een of twee boeken, die een specifiek onderzoeksgebied betreffen. De kern van deze publicaties wordt gevormd door een project van SKOR. Behalve een uitvoerige documentatie van het kunstproject in woord en beeld, zal aan de hand van essays het onderwerp in een bredere context worden geplaatst. Ook hier geldt, evenals bij Open, dat de wisselwerking tussen verschillende disciplines centraal staat, zonder de eigenheid en specificiteit van de disciplines afzonderlijk te betwisten. Anders dan bij Open, dat als een samenhangende reeks wordt gepresenteerd, wordt per boek gezocht naar een vorm en uitstraling die past bij het specifieke onderwerp. Het jaarverslag zal worden opgesplitst in een publicatie over eigen projecten (soort jaarboek) en een formeel jaarverslag ten behoeve van de verantwoording. Het jaarboek kan sterker dan voorheen als voorlichtingsmiddel worden ingezet, projecten worden uitvoerig gedocumenteerd

en in een context geplaatst. De verspreiding ervan zal uitgebreider zijn dan het formele jaarverslag.

Communicatie en voorlichting

In de komende beleidsperiode zal het al in 2002 ingezette 'geïntegreerde' communicatiebeleid worden voortgezet. Dat wil zeggen dat de nadruk voor de communicatie ligt op de projecten en dat het grootste deel van de uitgaven, presentaties, lezingen en activiteiten daaraan gekoppeld wordt. SKOR spant zich in om bekendheid te geven aan haar werkzaamheden bij opdrachtgevers, gebruikers, kunstenaars, mensen die professioneel in de kunst werkzaam zijn, het kunstpubliek en mensen die professioneel met de openbare ruimte te maken hebben (architecten, stedenbouwers en planologen). De middelen die hiervoor worden ingezet zijn: de website, de digitale nieuwsbrief, uitnodigingen voor opleveringen en tentoonstellingen, artikelen in vakbladen en publiciteitsorganen voor opdrachtgevers en uiteraard de verspreiding van persberichten. *Aan de communicatie van de meer procesmatige en interactieve projecten zal de komende tijd meer aandacht worden besteed, door goede verslaglegging en filmische en fotografische vastlegging ervan in de budgetten op te nemen. Deze verslagen zullen op de website worden gepubliceerd en met nieuwsbrieven onder de aandacht worden gebracht. SKOR is inmiddels overgegaan naar een andere opzet van de website, wat betekent dat deze nu volledig door de medewerkers zelf beheerd en gewijzigd kan worden. De informatie over projecten kan nu sneller en uitgebreider beschikbaar worden gemaakt en er kan makkelijker worden ingehaakt op de actualiteit. De gedrukte nieuwsbrief is vervangen door een digitale, die aan de nieuwe website gekoppeld is en veel frequenter uitkomt.*

Lezingen en debat

Vanuit de taakstelling om op regionaal, nationaal en internationaal niveau kennisuitwisseling over kunst en openbare ruimte te stimuleren wordt er meer aandacht besteed aan het organiseren van lezingen en debat. Naast de lezingen die aan de projecten of aan de publicaties worden verbonden, bijvoorbeeld bij het uitkomen van een nieuw nummer van Open, zal eens per jaar een grote lezing worden georganiseerd. Hiervoor wordt een gezaghebbende professional uitgenodigd die vanuit een internationaal perspectief een bijdrage kan leveren aan de discussie en de praktijk in Nederland.

Documentatie en bibliotheek

De bibliotheek van SKOR is in de eerste plaats bedoeld om de medewerkers te informeren, maar is ook toegankelijk voor bezoekers. De basis voor de bibliotheek is de collectie boeken en tijdschriften van het voormalige Praktijkbureau, deze is in de afgelopen jaren enorm uitgebreid, geactualiseerd en deels geautomatiseerd. Kunstenaars, onderzoekers, studenten en kunstadviseurs van andere instellingen weten hun weg naar deze gespecialiseerde bibliotheek inmiddels te vinden. Naast boeken en tijdschriften bevat de bibliotheek ook kunstenaarsdocumentatie, die wordt aangevuld met materiaal dat door medewerkers wordt opgevraagd of door kunstenaars wordt aangeboden. Ook de documentatie van projecten van SKOR en het voormalige Praktijkbureau wordt in de bibliotheek bewaard en is voor het publiek toegankelijk.

Nevenactiviteiten

In 2002 is in samenwerking met Stroom HCBK onder de naam PASS Travels een start gemaakt met het organiseren van excursies naar kunstwerken in de openbare ruimte. De excursies zijn bedoeld om meer bekendheid te geven aan kunstprojecten door deze op locatie te bekijken. Voor de komende jaren worden nieuwe excursieprogramma's ontwikkeld

- zonder Stroom, die besloten heeft niet meer aan de PASS Travels deel te nemen.

Evenzeer van belang voor het vergroten van de kennis en de interesse bij een groter publiek is informatievoorziening via internet. SKOR heeft een landelijke database 'Publieke Kunst in Nederland' ontwikkeld, die sinds 2003 online is. Deze bevat uitgebreide informatie over de belangrijkste voorbeelden van publieke kunst in Nederland van 1970 tot heden, waarbij alle regio's gelijkwaardig aan bod komen. *Door de veranderingen in de aansturing van de eigen website van SKOR is het idee ontstaan om deze database meer te verzelfstandigen (met een eigen domeinnaam) en hiervoor een samenwerking aan te gaan met andere instellingen, zoals de CBK's.*

Samenwerking nationaal

De samenwerking met andere kunstinstellingen is voor SKOR van groot belang. Het delen van kennis, het uitwisselen van ervaringen en het tijdig op de hoogte zijn van elkaars activiteiten bevordert de diepgang en voorkomt dubbel werk. Genoemd zijn al de verbanden met Bureau Rijksbouwmeester, Stroom HCBK, Cultuurnetwerk Nederland en het NAI, ook met De Appel en het Nederlands Fotomuseum zijn initiatieven ontwikkeld. Bij veel projecten wordt samengewerkt met lokale en regionale kunstinstellingen die de openbare ruimte tot hun werkgebied rekenen zoals de CBK's. Ook is er samenwerking met qua mentaliteit verwante presentatieruimten en initiatieven als BAK, W139, FAXX, Marres en Fundament.

Internationale contacten

SKOR heeft vanuit het heden en verleden veel contacten met collega-instellingen in het buitenland zoals de Kokerei Zollverein in Essen, Les Nouveaux Commanditaires in Frankrijk, Niederösterreichische Kunst im Öffentlichen Raum in Oostenrijk, Artangel in London en het GAK in Bremen. Daarnaast is er een uitgebreid netwerk van internationale contacten met curatoren en kunstenaars. In de afgelopen periode zijn deze geïntensiveerd door uitwisseling tijdens deelname aan bui-

tenlandse symposia en lezingen en het rondleiden en wegwijs maken van buitenlandse curatoren in Nederland, soms als gevolg van het Internationale Bezoekersprogramma van de Mondriaan Stichting. Deze contacten worden voortgezet en uitgebreid, terwijl daarnaast een langduriger en meer structurele relatie wordt nagestreefd. Wanneer daar inhoudelijk gezien een aanleiding voor is kan in het kader van de projecten van SKOR met buitenlandse instellingen worden samengewerkt. Daarbij is er een plan om buitenlandse organisatoren voor een bepaalde periode binnen SKOR te stationeren en zo kennisuitwisseling letterlijk te praktiseren.

Organisatie

De structuur van het bureau is gezien de omvang (totaal 10 fte) relatief eenvoudig: alle medewerkers vallen rechtstreeks onder de directeur. Er is een kern van vier (3,8 fte) projectcoördinatoren die de primaire taakstelling van het bureau uitvoeren en de projecten onder hun hoede hebben. Eén van de projectcoördinatoren is tevens artistiek leider.

De inhoudelijke verantwoording vindt plaats in zogenaamde teambesprekingen waar de projectcoördinatoren samen met de freelance adviseurs de aanpak van projecten bespreken. In dit forum wordt ook besloten welke projecten worden voorgelegd aan de adviescommissie. Naast de teambespreking is er een aparte vergadering waarin algemene, vakinhoudelijke zaken worden besproken.

De projectcoördinatoren worden bijgestaan door twee productiemedewerkers (1,8 fte). Verder is er een medewerker documentatie (0,6 fte) die de projectcoördinatoren en adviseurs inhoudelijk ondersteunt met informatie over kunstenaars, de bibliotheek beheert en de opgeleverde projecten documenteert. De medewerker communicatie en redactie (0,6 fte) is verantwoordelijk voor de communicatie en de voorlichtingsactiviteiten, voert de redactie over de website en organiseert symposia, lezingen en openingen. De medewerker publicaties (0,7 fte) is verantwoordelijk voor de productie en de redactie van de publicaties van SKOR, waaronder Open en de publicaties die gemaakt worden naar aanleiding van projecten. Voor Open is verder een hoofdredacteur aangetrokken

(0,2 fte). Tot slot is er een bureaucoördinator (0,8 fte) voor de dagelijkse administratieve en secretariële ondersteuning. De boekhouding (0,5 fte) is gedeeltelijk uitbesteed. Tweeweekelijks is er een bureauoverleg waar algemene, niet projectinhoudelijke zaken worden besproken.

De twee freelance adviseurs van SKOR zijn aangetrokken om te adviseren en de projecten inhoudelijk te begeleiden. In de regel zijn zij slechts twee à drie jaar aan SKOR verbonden. Bij de selectie van deze adviseurs wordt gezocht naar mensen met andere achtergronden en kennis, zodat zij nieuwe gezichtspunten kunnen inbrengen. Na beëindiging van hun contract brengen deze adviseurs hun opgedane kennis en ervaring weer elders in praktijk en dragen daarmee bij aan het netwerk van SKOR.

De adviescommissie van SKOR bestaat uit vertegenwoordigers van verschillende disciplines en adviseert over projectvoorstellen en het beleid. De adviescommissie scherpt het denken over de aanpak en de beoordelingscriteria van plannen voor projecten. Projectvoorstellen worden voorgelegd aan de adviescommissie van SKOR voordat er een toezegging aan een opdrachtgever wordt gedaan en dus ook voordat er verplichtingen met kunstenaars worden aangegaan. De adviezen van de commissie worden uiteindelijk voorgelegd aan het bestuur. De directeur legt aan het bestuur verantwoording af.

Toelichting op de meerjarenbegroting

De afgelopen jaren zijn voor SKOR de jaren geweest van opbouw. Het voormalige Praktijkbureau is geïntegreerd in de nieuwe structuur, op nieuwe werkgebieden is terrein veroverd en nieuwe initiatieven zijn in gang zijn gezet. Er is veel geïnvesteerd in interessante projectplannen en een goed geutiliseerd bureau. Daarom is er nu sprake van een stabiele situatie die het verdient om gecontinueerd te worden, om ook in de komende jaren de investeringen te laten renderen. Op dit moment wordt voor de meerjarenbegroting uitgegaan van hetzelfde bedrag als de begroting voor 2005, met inachtneming van de kaders zoals gesteld in het 'Plan van oprichting voor een SKOR' (april 1999, Ministerie van OCW), het advies van de Raad voor Cultuur van 19 april 2004, de Cultuurnota en de brief van de staatssecretaris over de ondersteuningsstructuur van 10 februari 2005. Op basis van dit beleidsplan wordt gepleit voor een minimum subsidiebedrag van 2,51 miljoen euro per jaar.

Voor de projecten wordt uitgegaan van ongeveer een zelfde **activiteitenbudget** als voor de periode 2001-2004 (totaal circa 1,5 miljoen euro). Het vormt de kern van de meerjarenbegroting. Het Praktijkbureau voerde in de jaren negentig gemiddeld 29 projecten per jaar uit, waarvan 14 in de volksgezondheid, met een gemiddelde subsidie van 27.500 euro (prijsspeel heden circa 39.000 euro). Het gemiddelde aantal is ondanks extra activiteiten in de sector onderwijs en ruimtelijke ordening gedaald tot 27 per jaar. De gemiddelde grootte van de projecten is echter toegenomen. In geld uitgedrukt is die nu circa 58.000 euro subsidie van SKOR per jaar (totaal circa 170.000 euro per project, inclusief aandeel opdrachtgever). Rekening houdend met inflatie is dit een toename in gemiddelde projectomvang van circa 50%. Behalve dat de projecten financieel gesproken groter zijn geworden, zijn ze ook complexer geworden. Met name de projecten binnen de ruimtelijke ordening en het onderwijs vragen veel meer inzet en langdurige betrokkenheid. Voor de komende beleidsperio-

de is besloten de projecten waar SKOR zowel enige opdrachtgever als financier is ('SKOR-producties') te schrappen.

In de periode 1990 -1999 bedroeg het gemiddeld aantal nieuwe **volksgezondheidsprojecten** circa 15 per jaar, bij een jaarbudget van 340.000 euro. In het beleidsplan 2001-2004 is de doelstelling gehanteerd om het aantal projecten te verminderen tot circa 10 per jaar met een grotere omvang, bij gelijkblijvend totaalbudget. In de praktijk blijkt het aantal projecten in de afgelopen vier jaar gemiddeld 11 per jaar te zijn. Een nog verdere vermindering van dit aantal is niet wenselijk, de zin van de samenwerking met VWS binnen de regeling en de voorbeeldwerking van de projecten zouden dan in het geding komen. Volgens de regeling van VWS is de bijdrage van SKOR bij volksgezondheidsprojecten 50 %. Het benodigde budget blijft gehandhaafd op 340.000 euro. De gemiddelde projectkosten komen daarmee rekening houdend met een inflatiecorrectie op hetzelfde niveau als in de periode 1990 - 1999. In feite is er dus sprake van een bezuiniging van 50 % op het totale budget.

Voor de **onderwijsprojecten** geldt dat, in plaats van veel relatief kleine kunstopdrachten bij scholen (zoals bij de subsidieregeling van de Mondriaan Stichting), wordt uitgegaan van een voortzetting van het beleid om grotere onderwerpen ter hand te nemen. Er is samenwerking met landelijke partners als Cultuurnetwerk Nederland, Cinekid en zendgemachtigden waarbij verbindingen worden gelegd met lokale scholen in het VMBO en lager onderwijs. Daarnaast wordt de samenwerking met hogescholen en universiteiten gecontinueerd. Het aantal projecten van circa vijf per jaar blijft gehandhaafd. Het totale budget wordt teruggeschoefd naar 300.000 euro exclusief begeleiding en overhead (was 350.000 euro). De bijdrage van de opdrachtgever wordt voor de grotere projecten (vanaf 100.000 euro) echter verhoogd van 50 % naar 65 % zodat de totale omvang per project hetzelfde blijft.

In de periode 1990 tot 1999 was het aantal **voorbeeldprojecten** circa 14 per jaar. Dit is de afgelopen vier jaar gedaald tot gemiddeld 11 per jaar. Het selectiever zijn bij het aanne-

men van projecten betekent niet dat SKOR de vragende partijen niet van dienst is, meestal wordt geadviseerd of geholpen met de opzet van een plan. Dit soort adviezen kosten tijd, maar kunnen voor SKOR ook voor de toekomst belangrijke relaties opleveren. Een nog verdere vermindering van het aantal projecten zou net als bij de volksgezondheidsprojecten betekenen dat het aantal te laag wordt om landelijk van betekenis te zijn. Omdat de organisatorische infrastructuur er niet eenvoudiger op is geworden, kunstenaars procesmatiger werken, duurdere producties ontwerpen en gebruik maken van technisch meer gecompliceerde media, vindt SKOR een minimumbudget van 780.000 euro noodzakelijk om haar nu opgebouwde positie te kunnen behouden.

De post **publicaties** wordt verlaagd ten opzichte van het vorige beleidsplan. Het budget voor Open blijft gehandhaafd, maar projectpublicaties (zoals de beeldkaarten) zullen niet meer vanuit het voorlichtingsbudget gefinancierd worden. De kosten hiervoor worden desgewenst opgenomen in de projectbudgetten, waardoor de opdrachtgever substantieel meebetaalt. Door de verhoogde inzet van de website en e-mail bij de publiciteit zijn aanzienlijke besparingen mogelijk op de druk- en verzendkosten van nieuwsbrieven, uitnodigingen en persberichten.

De **personeelslasten** waren voor het beleidsplan 2001-2004 te laag begroot als gevolg van het ontbreken van goede kentallen. Er werd daarnaast meer ruimte gecreëerd voor onderzoek en evaluatie. Als gevolg van deze ontwikkeling moest het budget voor activiteitenlasten personeel hoger worden gesteld. Het gevraagde budget van 350.000 euro voor projectcoördinatie wijkt daarmee niet noemenswaardig af van de huidige praktijk en de begroting 2004. De personeelslasten zijn gebaseerd op bedragen inclusief werkgeverslasten, vakantiegeld en pensioenpremie. Een belangrijk deel van de personeelslasten is rechtstreeks toe te schrijven aan activiteiten. Het gaat daarbij immers om de realisatie van de projecten, de documentatie en informatie en de serviceverlening/ondersteuning aan kunstenaars en opdrachtgevers. Er is

bij de toerekening een duidelijk onderscheid gemaakt tussen kerntaak (=activiteit) en ondersteuning (=overhead).

Uit de activiteiten zelf zal een kleine hoeveelheid **inkomsten** worden gehaald, onder andere uit de deelnamebijdragen van de excursies en de verkoop van publicaties. Deze post is marginaal ten opzichte van de kernactiviteit. Alleen de inkomsten uit excursies zijn begroot.

Zoals eerder vermeld is SKOR in staat aanzienlijke hoeveelheden geld te genereren in het kader van haar activiteiten. In de afgelopen jaren was de verhouding tussen de bijdrage van SKOR en bijdragen van derden 1: 3.

Het ontwikkelen van projecten is de hoofdtaak van SKOR en deze taak is **producerend** van karakter. De verdere indeling in besteltaken, opdrachttaken en branchetaken - en de definities daarvan - die voor de Culturele Ondersteuningsstructuur wordt gemaakt in de brief van de staatssecretaris van 10 februari 2005 is niet op deze hoofdtaak van toepassing.

Publicaties als OPEN worden als **sectortaak** begroot, ze zijn gericht op publiek maar voor de sector van groot belang. De documentatie wordt ondergebracht bij de **producerende taak**, omdat die primair te dienste staat van de projecten en pas in tweede instantie gebruikt wordt voor de raadpleging door derden. Nevenactiviteiten als PASS Travels en de landelijke database 'Publieke Kunst in Nederland' zijn opgenomen als **besteltaak**, ze zijn bedoeld voor informatie, kennisuitwisseling en reflectie en voor het inventariseren, waarderen en ontsluiten van erfgoed. Ook voorlichting (website, mailingen, nieuwsbrief en lezingen) is een besteltaak en ligt in het verlengde van de voorbeeldfunctie van SKOR.

Colofon

Tekst: Wilfried Lentz en Tom van Gestel

Redactie: Martine van Kampen

Vormgeving (concept): Thomas Buxó

SKOR (Stichting Kunst en Openbare Ruimte)

Ruysdaelkade 2

1072 AG Amsterdam

t 020 672 25 25

f 020 379 28 09

info@skor.nl / www.skor.nl